

M. Lezsák Gabriella

„Erdély földjének régészeti feltárása,
s a már végzett munkáról pontos számadás.”
Az Erdélyi Tudományos Intézet régészeti
szakosztálya (1940–1949)

1940. augusztus 30-án, a második bécsi döntést követően Észak-Erdélyt és Székelyföld nagyobb részét ismét Magyarországhoz csatolták. A „visszatért Észak-Erdély” területén szinte azonnal megkezdődött a magyar közigazgatás helyreállítása, és a trianoni döntés következtében Szegedre települt egyetem is visszatérhetett Kolozsvárra. Az 1859-ben alapított és a román megszállás alatt is működő Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), valamint a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem mellett 1940 őztől jelentős szerep hárult az újonnan létrehozott Erdélyi Tudományos Intézetre (ETI),¹ amely a II. világháború lezárásáig a „tudományos életben eddig nem tapasztalt gazdag anyagi eszközökkel és hatalmas apparátussal” működött.² Régészeti szakosztályát László Gyula, a 20. századi magyar régészettudomány legmeghatározóbb alakja vezette, akinek közel egy évtizedes (1940–1949) kolozsvári tartózkodása tudományos pályájában, a régészeti néprajz módszerének kidolgozásában is alapvető jelentőségű volt.

Az ETI megalakulásáról, céljairól dióhéjban

Az ETI megalakulását a Budapesti Közlöny 1940. október 20-i száma hozta nyilvánosságra. A szervezés és a vezetés munkálataival Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter Tamás Lajos és Kniezsa István kolozsvári egyetemi tanárokat bízta meg. Székhelye Kolozsvárott, az Erzsébet út (ma: E. Racoviță) 21. szám alatt volt. Az intézet épülete a román megszállás idején a Néprnyelvkutató Központnak adott otthont, 1940 telén alakították át és újították fel.³ Az ETI gondolatát még gróf Teleki Pál vetette fel, terveit a vezetésére kiszemelt két tudós dolgozta

M. Lezsák Gabriella (1974) – tudományos munkatárs, PhD, ELKH BTK, Budapest. Lezsak.Gabriella@abtk.hu

¹ Az ETI tevékenységéről bővebben ld. például Tamás Lajos: *Az Erdélyi Tudományos Intézet. = Erdély magyar egyeteme.* Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár 1941. 409–416.; Szabó T. Attila: *Az erdélyi tudománypolitika kérdéseéhez.* Hítel (1940–1941). 2. sz. 183–189.; *A Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet kebelében működő Erdélyi Tudományos Intézet jelentése az 1942. évről.* Kvár 1943.; *A Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet kebelében működő Erdélyi Tudományos Intézet jelentése az 1943. évről.* Kvár 1944.; Mikecs László: *Új erdélyi tudomány. Jegyzetek az Erdélyi Tudományos Intézet működéséhez.* Erdélyi Tudományos Füzetek 190. Különlenyomat. Az Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása. Kvár 1944.; Benkő Samu: *Erdélyi Tudományos Intézet.* Valóság, XXXV (1992) 4. sz. (április). 62–72.; Imreh István: *Az Erdélyi Tudományos Intézetéről.* Művelődés. XLVIII(1995) 7. sz. 11–12.; Faragó József: *Volt egyszer egy Erdélyi Tudományos Intézet.* Helikon VIII(1997) 8. sz. 3–4.

² Mikecs *i. m.* 1944. 1.

³ Tamás *i. m.* 1941. 416.

ki. A Tamás Lajos által 1944-ig igazgatott intézmény „az egyetemes magyar és a szorosabb értelemben vett erdélyi magyar tudományosság ügyét szolgálta”.⁴ Feladata „Magyarország és különösképpen Erdély földrajzi, néprajzi, történeti, régészeti, társadalomtudományi, nyelvészeti, irodalmi, embertani, élettani, s egyéb népi kérdéseinek, továbbá más országok népeivel kimutatható kapcsolatainak tudományos tanulmányozása, adatok gyűjtése, rendszerezése, nyilvántartása, feldolgozása és kiadványok közzététele. Olyan munkaterv ez, mely sem a kolozsvári tudományegyetem sokkal univerzálisabb keretekben mozgó tevékenységével, sem pedig az Erdélyi Múzeum Egyesület munkakörével nem azonos. A múzeumi gondolat tekintetében is éles határvonal különíti el az EME és az ETI hatáskörét. Az ETI-nek nincsenek muzeális céljai, ügyrendtervezete kimondja, hogy az intézet néprajzi, régészeti, és érmészeti anyagot nem gyűjt, hanem azt részben az EME-nek, részben pedig a Székely Nemzeti Múzeumnak adja át letétbe. Nem óhajt abba a tudománynépszerűsítő munkába sem bekapcsolódni, amelyet Kolozsvár régi hagyományokkal rendelkező közművelődési és tudományos intézménye oly példaadó kintartással végzett a román megszállás nehéz éveit alatt.”⁵ Az intézet legfőbb célkitűzése az 1920 után „erősen visszaesett erdélyi magyar társadalomtudományi kutatások pótlása”, illetve az újabb – főként magyar népiségtörténeti – munkák irányítása volt.⁶ Az ETI 11 szakosztállyal működött, a régészeti mellett földrajzi, néprajzi, történeti, társadalomtudományi, nyelvészeti, magyar–román kapcsolatokkal foglalkozó, irodalmi, embertani, élettani szakosztálya volt.⁷ „A munkaterv kereteibe illeszkedő tudományos kéziratokat, amelyeket a tagok vagy megbízásból dolgozó kutatók írtak, kiadványsorozatban teszi közzé az intézet. Emellett évkönyv kiadását is tervbe vette az igazgatóság, mely az évi beszámolót és a tagok rövidebb dolgozatait tartalmazza.”⁸ Szabó T. Attila annak a reményének adott hangot, hogy „a tudományos munka az igazság keresésében is nemzeti marad, anélkül, hogy nemzetieskedővé, elfogulttá válnék. Nemzeti lesz abban, hogy fáradhatatlanul keresi a magyar népiség nyomait a történeti Erdély területén, sőt, azon túl is, és pártatlanul elfogulatlan akkor, amikor megállapítja a többi erdélyi nép szerepét is Erdély anyagi és szellemi műveltségének kialakításában.”⁹ A kormányzat a kutatásoktól a trianoni döntéssel megtépzott magyarság öntudatának erősödését is remélte.¹⁰ Az ETI tudományos kutatáson túli célját a legérzékenyebben Mikecs László néprajzkutató, az intézet fiatal munkatársa fogalmazta meg. „Ha megérti az ETI, hogy neve ugyanazt jelentheti a magyarság tudományában, mint Bartóké meg Kodályé a zenéjében, népi íróinké az irodalmában, szerepét és jelentőségét tökéletesen felfogta, s rajta áll, hogy Bartókkal, Kodállyal s népi íróinkkal a vezérszerepet játssza abban a szellemi megújulásban, mely – jöjjön akármi is ránk a háború végén – a magyar nép megújódását is fogja eredményezni.”¹¹ Hóman 1941 szeptemberében jelentette be a Teleki Pál Tudományos Intézet megalakulását, amelynek az Államtudományi Intézet és a Történettudományi Intézet mellett az ETI is tagintézete lett.¹² 1945-ben, az ismételt román impériumváltás után az ETI-t is átszervezték. Az intézetet az újonnan létrehozott magyar tannyelvű

⁴ Tamás *i.m.* 1941. 410.

⁵ Tamás *i.m.* 1941. 411–412.

⁶ Kósa László: *Erdélyi Tudományos Intézet*. Magyar Néprajzi Lexikon (Szerk. Ortutay Gyula.). Bp. 1977. 713.

⁷ Tamás *i.m.* 1941. 412.

⁸ Tamás *i.m.* 1941. 412.

⁹ Szabó *i.m.* 1940–1941. 189.

¹⁰ Mikecs *i.m.* 1944. 5.

¹¹ Mikecs *i.m.* 1944. 25–26.

¹² Tamás *i.m.* 1941. 410.

Bolyai Egyetem keretében folytatta még egy ideig tevékenységét.¹³ A Román Kommunista Párt tudománypolitikájának sovinizta irányba tolódása az ETI-re is végzetes hatással volt. Bár törvényesen nem szüntették meg, „suba alatti csendes felszámolása” az Erdélyi Múzeum-Egyesület megszüntetésének évében, 1950-ben fejeződött be.¹⁴

Személyes viszonyok az ETI régészeti szakosztályában és azon túl

Az ETI régészeti szakosztályát megalakulásától, 1940 őszétől László Gyula, a kolozsvári egyetem intézeti tanára vezette. A fiatal tudós Kolozsvárra települése hazatérésnek számított, hiszen 1910-ben, székely szülők gyermekeként a dél-erdélyi Kőhalomban (ma Rupea, Brassó megye) látta meg a napvilágot.¹⁵ A László családnak többször kellett menekültként elhagynia az országrészt, a trianoni döntés után pedig véglegesen Budapesten telepedtek le. A Képzőművészeti Főiskola elvégzése (1933), majd a budapesti tudományegyetem bölcsészdoktori oklevélének megszerzése (1935) után László Gyula a Magyar Történeti Múzeum (MTM, amely 1922–1949-között a mai Magyar Nemzeti Múzeumhoz – MNM – képest az Iparművészeti és a Néprajzi Múzeumot is egybefogta) segédőre lett, itt érte 1940 őszén – Észak-Erdély visszatérte után – a felkérés az újonnan létrehozott ETI tanári állásának betöltésére. A fiatal tudós nagy ambíciókkal utazott Erdélybe, ahol nézeteire az 1940-es évek elején csúcspontra jutott magyar népi mozgalom mellett döntően hatott a kolozsvári tudományos közeg: Pósta Béla (1861–1919) régészeti iskolájának szellemisége, a néprajzos kollégákkal való szoros baráti viszony, a kolozsvári egyetem és az ETI inspiráló légköre. László Gyula 1941 júliusában nyerte el az egyetem magántanári kinevezését, 1944 nyarán pedig a honfoglalás tárgykörében egyetemi katedrát kapott a kolozsvári egyetemen. Az ETI régészeti szakosztályában „ejtőernyősnek”¹⁶ számított Méri István, az MNM restaurátora, akit 1942. elejétől alkalmaztak I. oszt. segédtitkárként,¹⁷ szerződéses munkaviszonyban viszont a feltárások során több erdélyi¹⁸ és budapesti¹⁹ kutatót is foglalkoztattak.²⁰ A szakosztály célja „Erdély népvándorlás-kori és főleg az első magyar századokból származó emlékeinek felkutatása és feldolgozása. Első feladata az erdélyi köz- és magángyűjtemények áttanulmányozása és ezek alapján az ásatási terek kijelölése. Az osztály munkásságának területe a történeti Erdély és a Partium.”²¹ Tamás Lajos szerint újításnak számí-

¹³ Átszervezése után a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem-Erdélyi Tudományos Intézet nevet viselte. Az ETI 1945 utáni működésére vonatkozó iratok a KmROL-ban találhatóak: KmROL Fond 1363, inv. 1476. Dos.122.218. Az új szabályzatra vonatkozó dokumentum: KmROL Fond 1363, inv. 1476. Dos. 3. 563–569.

¹⁴ Benkő *i.m.* 1992. 71.

¹⁵ László Gyula részletes életrajzát lásd Balassa Iván–László Emöke (Szerk.): *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv.* Bp. 2001.

¹⁶ A „kicsi magyar világ” korabeli kifejezése a nem erdélyi, hanem főként budapesti származású tisztviselőkre.

¹⁷ ETI jelentés *i.m.* 1943. 1.; MNLOL K726. 1942/90. Méri Istvánt 1942. január 31-én a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nevezte ki.

¹⁸ Rendszeresen alkalmazták Ferenczi Sándor kolozsvári régészt és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum fiatal múzeumőrét, az intézmény későbbi igazgatóját, Székely Zoltánt.

¹⁹ Pl. Paulovics Istvánt, a debreceni egyetem ny. r. tanárát, Radnóti Aladárt, a Magyar Nemzeti Múzeum őrét és Szilágyi Jánost, az aquincumi múzeum munkatársát.

²⁰ 1943-ban a fényképleltár és a régészeti kataszter munkájában Egyed János VIII. gimn. o. tanuló is „segédkezett” (ETI jelentés *i.m.* 1944. 1.).

²¹ Tamás *i.m.* 1941. 413.

tott, hogy a régészeti szakosztály „ásatásainak anyagát nemcsak reálarcheológiai szempontból értékeli, hanem viselettörténeti szempontokat is figyelembe vesz, összehasonlító módszerrel elemzi a temetkezési szokásokat és a népi kismesterségek eszközeit is feldolgozza”.²² Amikor Mikecs László 1944-ben az ETI munkásságát értékelte, első helyen „elért eredményei miatt” a régészeti szakosztályt emelte ki.²³ László Gyula népszerűségét jelzi, hogy miután 1944 nyarán katedrát kapott a kolozsvári egyetemen, az ETI igazgatói posztjának betöltésére is felkérték, amit azonban nem fogadott el.²⁴

Az ETI régészeti szakosztályát a vezetésével megbízott László Gyula összetartó csapatként igyekezett működtetni. Az ETI tisztviselője, Méri István, valamint az ETI-vel szerződéses munkaviszonyban lévő erdélyi régészek, az egykori Pósta-tanítvány, Ferenczi Sándor és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum (SZNM) öre, később igazgatója, Székely Zoltán szakmai érvényesülését, előmenetelét messzemenően támogatta, hiszen ez az ETI céljának, „Erdély földjének régészeti feltárása, s a már végzett munkáról pontos számadás”,²⁵ megvalósítását is jelentette. László Gyulának Ferenczi Sándorral kifejezetten jó kapcsolata volt, a dák kérdés tisztázásában az ETI-vel szerződéses viszonyban²⁶ több alkalommal bízott rá ásatásokat, és a nagyobb horderejű projektekben vezető pozíciókban számított kollégájára.²⁷ Amikor Roska Márton az Érem- és Régiségértárból 1943-ban elbocsátotta Ferenczit, rövid ideig az Egyetemi Könyvtárban kapott állást,²⁸ majd László Gyula egy 1943 őszén kelt levél tanúsága szerint állást ajánlott az ETI régészeti szakosztályánál Ferenczinek, amit azonban az akkor már erősen kiábrándult tudós elhárított.²⁹ Ugyanebben az évben hadba vonult, orosz hadifogságban halt meg, ismeretlen körülmények között.³⁰

László Gyula álláspontja szerint „a magyarságtudás szempontjából fontos korszakokban eredmény csak az erdélyi szakemberek összefogásával érhető el”.³¹ Az együttműködés a Székely Nemzeti Múzeummal „mintaszerű” volt, az Erdélyi Nemzeti Múzeummal (ENM) viszont Roska Márton, a kolozsvári egyetem ősrégészeti tanszéke és az ENM Érem- és Régiségértára vezetőjével,³² – Roska „akadékoskodásai” miatt – „sajnos csak egyoldalú”.³³ Annak érdekében, hogy az SZNM-mal továbbra is megmaradjon az ideális munkakapcsolat, László Gyula a fiatal Székely

²² Tamás *i.m.* 1941. 413.

²³ Mikecs *i.m.* 1944. 14–16.

²⁴ Makkai László, Kovács László és Juhász István által aláírt levél, Kolozsvár, 1944. július 17. A levél László Gyula családi hagyatékában található. Ezúton is köszönöm László Zoltánnak, hogy a családi hagyatékot hasznosíthattam munkám során.

²⁵ ETI jelentés *i.m.* 1943. 2.

²⁶ ETI jelentés *i.m.* 1943. 3, 4.

²⁷ Ld. pl. László Gyula: Az Erdélyi Tudományos Intézet javaslata a porolissumi ásatásokra vonatkozólag. Kvár 1941. november 18-án kelt dokumentumot. Az iratanyag László Gyula családi hagyatékában található.

²⁸ Magyar Múzeumi Arcképcsarnok (szerk. Bodó Sándor, Viga Gyula, Élesztős László), Bp. 2002. 269.

²⁹ Ferenczi Sándor levele László Gyulához. Kelt: Csíktaplocán, 1943. október 8-án. A levél László Gyula családi hagyatékában található.

³⁰ Magyar Múzeumi Arcképcsarnok *i.m.* 2002. 269.

³¹ ETI jelentés *i.m.* 1943. 2.

³² Roska tudósi életműve alapján ekkor már a szakma egyik legjelentősebb képviselőjének számított. Erről ld. Gáll Erwin: *Roska Márton és az erdélyi régészet (tegnap és ma). Kritikai megjegyzések az erdélyi örmény–magyar tudós kora középkori tanulmányaihoz.* = *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségértárból.* Új sorozat (VI–VII.) (2011–2012). Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 2013. 27–56.

³³ Sárándi Tamás (szerk.): *Vita Sándor: Erdélyi gazdaság, erdélyi politika. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok (1933–1946).* Polis, Kvár 2015. 480.

Zoltán doktorátusát egyengette,³⁴ míg Roska Márton ellenében Ferenczi Sándort szerette volna az ENM Érem- és Régiségtárának vezetői pozíciójába juttatni. A tervek megvalósításáért 1942. őszén levelet küldött Vita Sándornak, az Erdélyi Párt országgyűlési képviselőjének, és a levélhez mellékelte egy „Pro memoria – Erdély tudományos életének jelenlegi állása és a magyarságtudomány irányába történő megszervezésének módjai” című „szigorúan bizalmas” iratanyagot is.³⁵ A levél és az iratanyag tanúsága szerint László Gyulát és a kolozsvári értelmiségiek egy szűk csoportját élénken foglalkoztatták az erdélyi tudományos élet magyarságtudomány irányában való megszervezésének sürgető feladatai. Az átszervezéshez Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatását is igyekeztek megnyerni.³⁶ Az iratanyagban László Gyula többek között azt is javasolta, hogy az egyetem régészeti intézete, illetve az EME tárigazgatói posztját különítsék el, és az ENM Érem- és Régiségtára élére Ferenczi Sándort nevezzék ki.³⁷ A László Gyula által kérvényezett személyi változások azonban nem valósultak meg, amelyben nem csupán a II. világháború alatti időszak kedvezőtlen körülményei, hanem a felsőbb vezeték ellentétes véleménye is szerepet játszott.³⁸ A sűrlődásokat legfőképpen az generálta, hogy a tudományos intézmények hatásköreit és jogosultságait a felettes szervek nem különítették el határozottan.³⁹ Az egyetem a színvonalas oktatómunkával elsősorban a szakemberképzésért felelt, míg az ENM-nak, a tudományos munka és a gyűjtőtevékenység (pl. régészeti feltárások) mellett a rendszeres kiállítások rendezése is meghatározta működését. Az ETI régészeti szakosztályának muzeális céljai viszont nem voltak, saját gyűjtőkörrel sem rendelkezett, ásatási tevékenységet az ENM-mel együttműködve végezhetett,⁴⁰ a feltárásokból előkerült régészeti leleteket részben az ENM-nek, részben pedig a Székely Nemzeti Múzeumnak volt köteles átadni

³⁴ Ld. erre vonatkozóan levelezésüket: M. Lezsák Gabriella – Székely Zoltán: „Kedves komám!” László Gyula és Székely Zoltán levelezése. *Acta Siculica* 2018–2019, 285–305.

³⁵ A levelet és az iratanyagot közli: Sárándi *i.m.* 2015, 461–486. A dokumentumok eredetije a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában található (C/100 Vita Sándor iratai 1940–1979, I. doboz).

³⁶ Sárándi *i.m.* 2015. 592.

³⁷ Sárándi *i.m.* 2015. 474.

³⁸ Ezt erősíti, hogy Roskát 1940-ben Hóman Bálint nevezte ki, és korábban is több alkalommal segítette (ld. Roska levelezését Hóman Bálinttal: OSZK Kt. 15/1323.). Roska naplójából is egyértelmű, hogy Hómannal és a miniszteri biztossal, Szily Kálmánnal személyes, bizalmi kapcsolatban állt: „1941.VI.5.: Hóman vacs.”; „1941.VI.21.: Szily nálam...”; „1942.III.5: Tárgyalás Szilyvel...” (MTA Kt. Ms. 4546/184.). Korabeli vélekedések szerint Roska Márton kinevezésével elégtételt akartak szolgáltatni az egykori Pósta-tanítvány román uralom alatti meghurcolása, bebörtönzése miatt is. Erre vonatkozóan ld. Banner János: *Békés–Kolozsvár–Jászberény–Szeged*. (Banner János emlékiratai 1945-ig.) Sajtó alá rendezte: Jankovich B. Dénes. Gyula 1990. 158.

³⁹ Roska álláspontját a Kolozsvár–Zápolya utcai temető feltárása kapcsán 1942. október 30-án levélben is közölte az ETI vezetőségével: „Csak közgyűjtemény áshat. Ilyen ma Erdélyben a vezetésem alatt álló kettős intézetnél kívül a Székely Nemzeti Múzeum. Tudomásom van róla, hogy az Erdélyi Tudományos Intézet is kért ásatási engedélyt. Tudtommal nem kapta meg. Ezeket elvi szempontból tartottam fontosnak leszögezni, annak kijelentésével, hogy a szóban forgó ásatások továbbra is csak, mint a vezetésem alatt álló múzeum ásatásai szerepelhetnek.” (KmROL EMELvt. 1048/942/4.). Az ENM gyűjtőterületének megállapítása ügyében a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz (VKM) *kérés az MNM Igazgató Tanácsától és a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségétől* 1944 elején érkezett. „Az ENM közgyűjteménnyé nem nyilvánított, és a Tanács felügyelete alá nem helyezett [...], de mégis a gyűjtőterületet állapítsa meg, hogy a már megállapított gyűjtési területtel rendelkezett közgyűjteményekkel az esetleg felmerülő illetékességi viták eleve kiküszöbölhetők legyenek.” (MNL0L K726. 1944/ad411/943.)

⁴⁰ Zichy István, az Országos Magyar Történeli Múzeum főigazgatója egy 1941. június 24-én kelt levélben úgy rendelkezett, hogy az Erdélyben előkerült népvándorlás kori leletek feltárását az ETI Régészeti Szakosztálya az Erdélyi Nemzeti Múzeummal együttműködve önállóan lássa el, a feltárt leletek pedig az MNM Orsz. Magyar Történeli Múzeum tulajdonát képezik addig, amíg az erdélyi múzeumok ásatási területeinek kijelölése és az erdélyi múzeumok egymáshoz való viszonyának megállapítása nem történik meg. A levél László Gyula családi hagyatékában található.

letétbe.⁴¹ Az egyetem és az ETI a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) alá tartozott, a tárca feladata az intézmények anyagi fedezetének biztosítása mellett egy idő után az ott dolgozó tudományos személyzet közötti egyensúly fenntartására is kiterjedt.⁴² Az ENM továbbra is az EME tulajdonában maradt, amely a román megszállás alatt sem mondott le tulajdonosi jogállásáról, tisztviselőinek jelentős részét viszont az állam fizette.⁴³ Az Érem- és Régiség tár mindenkorai tárgyigazgatója az EME vezetésének felelt a tárgyak állapotáról, azok gondozására és gyarapítására az egyesülettől éves dotációt is kapott.⁴⁴

A régészeti szakosztály másik külsős munkatársa, a sepsiszentgyörgyi múzeum későbbi igazgatója, Székely Zoltán egyetemi tanulmányait a kolozsvári tudományegyetemen végezte latin–görög és történelem szakon. 1938-ban – mint ösztöndíjas – a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen régészetet hallgatott. Itt kötött barátságot többek között László Gyulával is.⁴⁵ Budapesten részt vett Szilágyi János aquincumi ásatásain, majd 1943-ban, a Pázmány Péter Tudományegyetem fiatal kutatóival, Radnóti Aladár vezetésével bekapcsolódott az első rendszeres porolissumi feltárásokba. 1942 nyarán Székely Zoltán a komollói (Kovácsna megye) erődített római táborban végzett kutatásokat, eredményei szolgáltatották doktori disszertációjának témáját is, amit 1943-ban védett meg a kolozsvári egyetemen.⁴⁶ Disszertációjának következtéseiben cáfolta Constantin Daicovicu – a dákoromán folytonosságra vonatkozó – elméletét,⁴⁷ amely miatt Daicovicu közbenjárására, a későbbiek folyamán a kommunista román állam 1970-ig nem ismerte el doktorátusát.⁴⁸

László Gyula, a szakosztály I. oszt. segédtitjének, Méri Istvánnak tudományos pályáját, szakmai előmenetelét is igyekezett egyengetni. Az MNM egykori restaurátora intézeti teendői mellett a kolozsvári egyetem óráit is hallgatta, a kari jegyzék szerint felvételét a kar az 1942. augusztus

⁴¹ Tamás *i.m.* 1941. 411–412.

⁴² Ld. pl. a „Mozsolics-, a László- és a Ferenczi ügyre” vonatkozó iratokat: KmROL EMELvt. 1048/942/4.; KmROL EMELvt. 1173/942/1-2.; KmROL EMELvt. 737/1943.4.; KmROL EMELvt 11-1943.5.; KmROL EMELvt 489/1943.; KmROL EMELvt 214.283/1943.1.; MTA Kt. Ms.4547/37-52.; MTA Kt. Ms.4546/184.

⁴³ A főigazgató, Kelemen Lajost 1940. október 19-én nevezték ki, neve ekkortól szerepel a VKM tudományos tisztviselőinek rangsorában (VKM Rangsor, 1941.). Ugyanakkor az ENM az EME választmányától éves dotációt is kapott. Az EME viszont működéséhez a VKM-től is kapott segélyeket (Pl. 1944-ben 1000 pengőt: MNLÖL K636. 57962.). Az EME és az egyetem közötti szerződést, illetve az Oktatási Minisztériummal kötött megállapodást a tárcák anyagi támogatására vonatkozóan már 1872-ben megkötötték (Egyed Ákos: Előszó. = *Az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményei.* (Szerk.: Sipos Gábor.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 2009. 9.). A második bécsi döntés után a KOFF jelentése szerint Erdély egy részének visszatéréseivel hazakerült gyűjtemények „teljes elhanyagoltságukból csakis jelentős állami segítséggel volnának rövidebb idő alatt felemelhetők” (*Jelentés a Közgűjtemények Országos Főfelügyelősége és a felügyelete alatt álló közgyűjtemények 1940. évi működéséről.* Bp., 1941. 1.).

⁴⁴ A juttatások azonban gyakran akadoztak. Erről Roska 1940-ben az egyetem kari tanácsának írt levelének részlete is tanúskodik: „Egyelőre nem kérhettem a teljes létszámú tudományos személyzetet, mert várnom kell, amíg az Erdélyi Múzeum Egyesület vezetőségével megállapodásra jutok, hogy hány gyakornokot tudna fizetni mostani rossz anyagi viszonyai közt is. Nekem gondolnom kell a vidéki gyűjteményekre is, s ezek feladataival is számolnom kell, s mint a múltban, most is minden tekintetben rendelkezésükre kell majd állnom. És gondolnom kell arra, hogy fokozatosan azok részére is neveljek embert.” (SZTE Lvt., a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem (FJTE) Bölcsész- Nyelv- és Történettudományi Kar (BNYTK) iratanyaga, 7. doboz, ad 81/1940.). Az EME történetéről összefoglaló jelleggel ld. Szabó T. Attila: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület története és feladatai.* Az Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása, Kvár 1942.

⁴⁵ László Attila: *Székely Zoltán, a régész.* Acta Siculica 2012–2013. 117.

⁴⁶ SZTE Lvt., a kolozsvári FJTE BNYTK iratanyaga, 1940–45., 23. doboz, 617, 657/1942–43.

⁴⁷ A disszertációt az ETI adta ki. Székely Zoltán: *A komollói erődített tábor. Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1942. évi ásatásáról.* Erdélyi Tudományos Intézet Kiadása, Kolozsvár, 1943.

⁴⁸ László Attila *i.m.* 2012–2013. 118.

30-i, I. rendkívüli ülésen fogadta el,⁴⁹ rendes hallgatóként való folyamodási kérelmét viszont elutasították.⁵⁰ A front közeledése miatt 1944 őszén tért vissza Budapestre, ahol részt vett az MNM nagy értékű gyűjteményeinek mentésében. Kolozsvárott megkezdett egyetemi tanulmányait a budapesti tudományegyetemen fejezte be, majd 1948-ban a szegedi egyetemen Roska Mártonnál⁵¹ szerzett bölcsészdoktori oklevelet.⁵² Tudományos munkássága a Nemzeti Múzeumban teljesedett ki és vált a középkori falukutatás legszakavatottabb, iskolateremtő alakjává.

Feltárások, ásatási tervek, kiadványok 1940–1944 között

Az ETI régészeti szakosztályának munkatársai „az erdélyi föld és a magyar élet megoldatlan problémáit szándékoztak tisztázni”.⁵³ A munka és a dotáció elosztásakor első helyen a magyarságtudomány szempontjából fontos korszakok álltak.⁵⁴ Az ezzel párhuzamosan folyó kutatómunkákat az őskor kivételével négy fő csoportra osztották, amelyekben a dák–római kontinuitás kérdéseire, a népvándorlás és a magyar honfoglalás korának összefüggéseire, illetve a magyar középkorra fókuszáltak. 1942-ben a dák–római folytonosság tisztázását szolgálta Ferenczi Sándor ásatása a kovásznai dák várban.⁵⁵ Az ásatás eredménye szerint a vár valószínűleg nem esett el Traianus hadjáratai alatt, hanem azután is fennmaradt. Ugyanabban az évben a debreceni egyetem ókortörténeti és régészeti tanszékének tanára, Paulovics István és Székely Zoltán bejárták az Olt-limes székelyföldi részét, és Szilágyi János, az aquincumi múzeum munkatársa, illetve Székely Zoltán a limeskutatás keretében feltárta a komollói castrumot. Az ásatás az ETI éves jelentése szerint világossá tette, hogy a castrum feladása után diszkontinuitás figyelhető meg. A feltárást az ETI finanszírozta, az eredmények közzétételét viszont az intézet az SZNM-mel közösen vállalta.⁵⁶ A honfoglalás kori ásatások közül kiemelkedett a Kolozsvár–Zápolya (ma gen. Traian Moşoiu) utcai temető feltárási folytatása, amelyet 1942. szeptember 2–26. között László Gyula vezetett.⁵⁷ Értékelése szerint „az az elmélet, hogy Erdélyt a magyarság csak Szent István korában vagy még később szállta volna meg, helytelennek bizonyult. A kolozsvári lelet magyarázatot ad az Erdélyt átszelő régi kereskedelmi utak mentén másutt is talált honfoglalás kori emlékekről, s új kutatásokra biztat.”⁵⁸ A Zápolya utcai feltárásokat a VKM mellett a helyi polgármesteri hivatal is támogatta, 1943 tavaszán a város vezetése 970 pengőt irányzott elő az ásatás folytatására.⁵⁹ László Gyula még

⁴⁹ Szegedi egyetemi jegyzőkönyvek, a kolozsvári FJTE BNYTK ülések 1942–43/1. 1942. augusztus 30., I. rendkívüli ülés, 2. sz.

⁵⁰ Szegedi egyetemi jegyzőkönyvek, a kolozsvári FJTE BNYTK ülések 1942–43/1. 1943. január 28., V. rendes ülés, 395. sz.

⁵¹ Roska a román impériumváltás után a szegedi egyetem régész tanszékén tanított. A „csonka országbeli” évekről ld. Vincze Zoltán: *Roska Márton pokoljárása*. Művelődés 69(2016) 3. sz. 24–27.

⁵² Magyar Múzeumi Arcképcsarnok *i.m.* 2002. 599.

⁵³ Sárándi *i.m.* 2015. 480.

⁵⁴ ETI jelentés *i.m.* 1943. 2.

⁵⁵ ETI jelentés *i.m.* 1943. 3.

⁵⁶ ETI jelentés *i.m.* 1943. 3.

⁵⁷ ETI jelentés *i.m.* 1943. 4, 9.

⁵⁸ Kis Újság, 1942. október 11.

⁵⁹ László Gyula: Előzetes jelentés. Kvár, 1942. december 2.; László Gyula levele Kolozsvár város vezetéséhez, 1943. március 6.; Tamás Lajos, az ETI igazgatója levele 1943. április 13-án Kolozsvár polgármesterének, Dr. Keledy Tibornak (a dokumentumok László Gyula családi hagyatékában található).

ugyanabban az évben felszíni kutatásokat végzett Eresztevényben (Háromszék megye), ahol korábban egy honfoglaláskori kengyelt és lándzsát találtak.⁶⁰ László Gyula a terepbejárásról készült jelentésében kiemelte, hogy az eresztevényi lelet és a „Kézdivásárhelyen talált honfoglaláskori lovas⁶¹ közelebbi támpontokat ad a Székelyföld e délkeleti részének honfoglaláskori régészete feltárásához s egyben ezért intézetünk fontos kötelességének ismeri, hogy ezen a területen folytassa kutatásait”.⁶² A kengyelről a következő évben rövid összefoglalót is írt.⁶³ A Szörce (Háromszék megye) mellett 1943 tavaszán talált kincslelet hitelesítő feltárását az SZNM felkérésére László Gyula 1943. szeptember 12–26. között végezte el. Az ásatáson egy „kaukázusi” bronzérem került elő.⁶⁴ A korábban talált kincslelet nagyobb ezüst lemezekből, egy öntörögből és 6 darab vas verőtőből áll.⁶⁵ László Gyula a múzeum számára készített ásatási jelentésben úgy vélte, hogy a leletanyag a Kr. sz. körüli szarmata kultúra emlékanyagával rokonítható, de a készítmény és a technikai kivitelezés alapján párhuzamot mutat a nagyszentmiklósi kincsel is. A területen eddig csak késő kőkori cserepeket találtak, László Gyula szerint ezért „ez a lelethiány különös jelentőséget ad annak az éremnek, amely az ásatáskor közvetlenül a kincslelet találási helye közelében előkerült. E bronzérem az eddigi vizsgálatok alapján a Kr. U. 2. évezred elejéről valónak látszik, s valószínűleg kaukázusi kalifátusi érem. Ez tehát a második keltezés helyessége mellett szólna, különösképpen, ha figyelembe vesszük azt, hogy a szörceivel rokon leletek Irán és Perm vidékéről ismeretesek, s azt, hogy a kalifátus érmei ebben az időben egész Oroszországot és Magyarországot behálózták. Az érem pontosabb meghatározása csak Budapesten, megfelelő szakkönyvtár segítségével történhetik.”⁶⁶ A lelet „rendkívüli” jelentősége miatt László Gyula további feltárásokat tervezett a helyszínen.⁶⁷ A magyar középkorra vonatkozó régészeti kutatásokat az év folyamán Torja község határában, Bálványosvár (Háromszék megye) területén végeztek. Az ásatást az ETI és az SZNM megbízásából Ferenczi Sándor vezette, eredményei szerint a várat valószínűleg a 12–13. században építették.⁶⁸ Bálványosvár feltárásának nagy társadalmi visszhangja volt, az ásatások egy részét a környező lakosok adományából fedezték. 1942-ben Méri István Magyarzsombor (Kolozs megye) középkori református templomát vizsgálta, és megállapította, hogy a templomot magyar szempontból fontos középkori temető veszi körbe. Munkájának nagy része az intézet Borsa-völgyi kutatásába illeszkedett. Méri 1942 májusában bejárta Kide, Bádok, Borsa és Csomafája községek határát, és megállapította, hogy a térségből a felszíni nyomok és a terepalakulatok alapján több korszak régészeti emlékanyagának előkerülése várható. A kidei középkori és újkori temető ásatását szeptember, október, november hónapokban végezte el. Eredményei szerint a temetőbe a 12.

⁶⁰ Herepei János: *A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentései, 1939–1944. = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125. éves jubileumára.* Acta Siculica 3(2004). 98.; Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei I.* (Szerk. Felföldi Szabolcs) Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Múzeum–MTA Régészeti Intézet, Szeged 2013. 100–101.

⁶¹ A kézdivásárhelyi leletekről (zabla, szablya, díszítetlen edény) ld.: Bóna István: *A honfoglaló magyarság régészeti leletei Erdélyben* = Erdély története I. Bp. 1988. 205.

⁶² ETI jelentés *i.m.* 1943. 4.

⁶³ László Gyula: *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben.* Erdélyi Tudományos Intézet–Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.T., Kvár 1943. 82–83.

⁶⁴ ETI jelentés *i.m.* 1944. 3.

⁶⁵ A „trák lovasként” számon tartott lelet ma Bukarestben található, a Nemzeti Történeti Múzeumban (Muzeul Național de Istorie). Herepei *i.m.* 2004. 127, 26. lj.

⁶⁶ Herepei *i.m.* 2004. 107.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ ETI jelentés *i.m.* 1943. 4.

századtól megszakítások nélkül a 19. századig temetkeztek. A feltárt gazdag antropológiai anyag mellett néhány jelentős lelet is előkerült (II. László és III. István király pénzei, Árpád-kori hajkari-kák stb.).⁶⁹ A kidei ásatást Méri István 1943-ban is folytatta,⁷⁰ amelyen rövid ideig Bottyán Árpád, az MNM munkatársa is részt vett.⁷¹ Méri a „mintaszerűen dokumentált” terepbejárás során a kidei Árpád-kori temetőben végzett feltárás tapasztalatai alapján dolgozta ki a többretegű középkori temetők ásatásának napjainkban is érvényes módszerét.⁷²

1943-ban az ETI megbízásából Párducz Mihály szegedi egyetemi magántanár Csomafáján (Kolozs megye) kezdte meg négy őskori telep kutatását. 1943. augusztus 24. – szeptember 4. között Székely Zoltán gimnáziumi tanár Méri Istvánnal Kidén egy kőfallal körülvett római kori villát azonosított, az ásatás során az alapfalak és a tüzelőberendezés is előkerült, vastárgyak, feliratos fogadalmi kő, hamvasztásos urnasírok kíséretében. A település kora a Kr. u. 2–3. század, „utána minden nyom hiányzik”.⁷³ 1943-ban László kezdeményezte a Kolozsvár főtéri „mintaásatást”, amelynek során Méri megtalálta Kolozsvár 12. századi, templom körüli temetkezőhelyét.⁷⁴ A dokumentálásban és újszerű feldolgozásban (pl. a természettudományos módszerek alkalmazása) „példaszerű” feltárás Kolozsvár településtörténetéhez is új adatokkal járult hozzá: az ásatás során az őskori rétegek fölött csupán Napoca, a római város maradványait és a magyarság emlékeit találták meg.⁷⁵ A főtéri ásatáson részt vett Ibrahim Kafesoglu ankarai régész is, aki a legújabb ásatási technikákat tanulmányozta.⁷⁶

Az ETI kolozsvári feltárásait a helyi polgármesteri hivatal is támogatta. A Zápolya utcai ásatások finanszírozása mellett arról is megállapodtak, hogy a Főtérnek az ETI által kijelölt helyén egy „6/6” négyzetméteres területet a város saját költségen tár fel, szakmunkásokkal és földmunkásokkal, László Gyula vezetése mellett. A feltárás célja az volt, hogy a főtéri illemhely ásásakor észlelt, de a „megszállók” által feltárni nem engedett Árpád-kori temetőt hitelesítsék.⁷⁷ Az ETI régészeti szakosztályának vezetőjeként László Gyula Alföldi Andrással, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem (PPTE) Régészeti Intézetének (RI) vezetőjével 1941 őszén javaslatot dolgozott ki Porolissum római és dák kori emlékeinek, illetve a limes dacicus északi részének feltárására is.⁷⁸ A dokumentum szerint az ETI az ENM Érem- és Régiségtárával együtt Alföldi András, a PPTE Régészeti Intézete vezetőjének javaslatára az 1942. évben tervezte megindítani a „nemzeti és tudományos szempontból rendkívüli jelentőségű” Porolissum római

⁶⁹ ETI jelentés *i.m.* 1943. 5.

⁷⁰ ETI jelentés *i.m.* 1944. 2.

⁷¹ ETI Jelentés *i.m.* 1944. 3.

⁷² Méri István: *Középkori temetőink feltárásmódjáról. Megfigyelések a kidei XII–XIV. századi temető ásatásakor.* Erdélyi Tudományos Füzetek, 175. Kvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944.

⁷³ ETI jelentés *i.m.* 1944. 2.

⁷⁴ Méri István: Ásatás a kolozsvári Fő téren, 1943. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 1986. 9.; Gáll Erwin–Gergely Balázs: *Kolozsvár 10–13. századi temetőinek és sórványleleteinek kutatástörténete.* Acta Siculica (2009). 217.

⁷⁵ ETI jelentés *i.m.* 1944. 3.; Méri *i.m.* 1986 9.; Magyar Múzeumi Arcképcsarnok *i.m.* 2002. 599.; Gáll–Gergely *i.m.* 2009. 217. Megállapítását a 2017 tavaszán feltárt 6. századi edényégető kemence módosítja: Gáll Erwin et al.: *„Daciatól Ultrasilvaniáig”.* A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai 3/4–2/13. század. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 2017. 64.

⁷⁶ ETI jelentés *i.m.* 1944. 3.

⁷⁷ László Gyula: *Előzetes jelentés.* Kolozsvár, 1942. december 2. A dokumentum László Gyula családi hagyatékában található.

⁷⁸ László Gyula: Az Erdélyi Tudományos Intézet javaslata a porolissumi ásatásokra vonatkozólag. Kolozsvár, 1941. november 18. A dokumentum László Gyula családi hagyatékában található.

és dák emlékeinek feltárását és ezzel egy időben a limes dacicus északi részének átkutatását is. A feltárási munkálatokat Alföldi András felügyelete és általános irányítása mellett tervezték végrehajtani, a római rész technikai munkáit Radnóti Aladár, a dák várét Ferenczi Sándor végzi. Alföldi András a munkafelügyelői és műszaki munkákra saját tanítványait jelölte ki. László Gyula az ásásokat az alábbiakban körvonalazta: A római Porolissum feltárását az ETI az ENM-mel együtt végzi, az ásatási anyag azonban osztatlanul az ENM tulajdonába megy át, a tudományos eredmények közlésének joga viszont az ETI-t illeti. Az ásások megtervezésére és felügyeletére az ETI Alföldi Andrást, Roska Mártont és Paulovics Istvánt bízta meg. Az ásást a tervek szerint Paulovics István és Radnóti Aladár, az MNM segédőre irányította. László Gyula arra is kitért a dokumentumban, hogy az ETI-nek és az ENM-nek célkitűzése az erdélyi régészeti problémák megoldásában az anyaországi és az erdélyi fiatal régészemzedék közös részvétele a munkában. Ennek biztosítása érdekében „tudományos segéderőnek” Gosztonyi Gyulát (Pécs), vitéz Barkóczi Lászlót, Sági Károlyt (Budapest), Pálffy Antalt, Szabó Györgyöt, Novák Józsefet, Perczely Nándort, Ferenczi Sándort (Kolozsvár) és Székely Zoltánt (Sepsiszentgyörgy) kérték fel. Az ásatási terület őskori leleteinek feltárása Roska Mártont illette, a népvándorlás koriak pedig László Gyulát. Az ásást Alföldi András javaslatára öt évre tervezték, évi 6 hetes munkaszakaszra bontva, átlag 40 „napszámossal”. A dokumentumban a fentiek megvalósításhoz évi 8000 pengőre volt szükség, ehhez az ETI évi 4000 pengővel, az ENM évi 3000 pengővel, a PPTÉ RI pedig évi 1000 pengővel járult volna hozzá. Tájékoztatásul még közölték, hogy az ETI a porolissumi dák vár feltárására önálló hatáskörrel Ferenczi Sándor I. oszt. múzeumi őrt bízta meg, évi 1200 pengő juttatással. Azzal a kitételrel, hogy ha a dák vár feltárása előbb ér véget, mint 5 év, a fennmaradó összeget a csiki dák várak feltárására fordítsák. A javaslatban az is szerepel, hogy támogatni szándékozták Ferenczi István (évi 6-800 pengővel) a *limes dacicus* északi vonulatának megállapítására irányuló munkásságát. Kérték, hogy mellé Méri István múzeumi segéd tisztet bízzák meg. Az elvégzett kutatásokról évkönyvet szándékoztak megjelentetni, magyar és német nyelven, szerkesztőként László Gyulát jelölték ki. A szerkesztőbizottság tagjai az ETI igazgatója, Tamás Lajos mellett Alföldi András, Roska Márton, Paulovics István, Ferenczi Sándor, Radnóti Aladár és László Gyula voltak.⁷⁹

Az ETI kutatási eredményeit tudományos kiadványokban közölte. Már a megalakuláskor létrehozták az ETI évkönyvét, az Erdélyi Múzeum-Egyesület által kiadott Erdélyi Tudományos Füzetekben is publikáltak, de önálló köteteket is megjelentettek. A mintegy 30 önálló nagyobb munka közül régészeti témát dolgozott fel: Roska Márton: *Erdély régészeti repertórium* I. (1942); Székely Zoltán: *A komollói erődített római tábor* (1943); Paulovics István: *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák” ezüstkincsek kérdése* (1944) c. kiadvány. Tervezték még Kovács István, Fettes Nándor, Ferenczi Sándor, Mozsolics Amália és Székely Zoltán közreműködésével a dák–román kontinuitás problematikájának „végleges tisztázását” Erdély régészeti Repertórium II. kötetében, Novák József repertóriumát a III. kötetben Erdély római emlékeiről,⁸⁰ a IV. kötetben pedig László Gyula–Méri István feldolgozásában a népvándorlás

⁷⁹ 1943-ban Radnóti Aladár vezetésével megkezdődött a katonai tábor feltárása Porolissumban. Radnóti jelentéseit Tóth Endre publikálta 1978-ban (Tóth Endre: *Porolissum. Das Castellum in Moigrad*. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943. Régészeti Füzetek, Ser. II. No. 19. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 1978.). Radnóti a dáciai limeskutatást is folytatta: Radnóti Aladár: *A Dáciai limes a Meszesen*. Archaeologiai Értesítő, III. folyam 5. kötet (1944–1945). 137–151.

⁸⁰ Sárándi *i.m.* 2015. 480.

és az első magyar századok erdélyi emlékeit akarták kiadni.⁸¹ A dák repertórium megvalósításában Székely Zoltánra is számítottak, erről a Székely-hagyatékban őrzött Radnóti Aladár által írt levél is tanúskodik.⁸² A tervezett munkákat 1944 végéig kívánták megjelentetni,⁸³ ami azonban a rövid határidő, illetve a II. világháború kedvezőtlen alakulása és az ismételt román impériumváltás miatt nem valósulhatott meg. 1942-ben az ETI *Évkönyvében* jelent meg viszont Méri cikke a Torma Zsófia-gyűjtemény bükki jellegű cserepeiről.⁸⁴ László Gyula *Kolozsvári Márton és György prágai Szent György szobrának lószerszáma* c. tanulmánya pedig az ETF-ben, ugyancsak 1942-ben. Az intézet a M. Kir. Külügyminisztérium Kulturális Osztályával közösen egy erdélyi kérdéseket tudományos formában feldolgozó idegen nyelvű könyvsorozatot is útjára indított. A sorozat első kiadványa László Gyula: *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben* címet viselte.⁸⁵ *A honfoglaló magyar nép élete* c. könyvét, amelyet a szakma napjainkig alapműként tart számon,⁸⁶ László Gyula szintén az ETI-ben írta meg.⁸⁷ A kötet témájának vázát Balatonszárszón, a református diákok Soli Deo Gloria (SDG) szövetségének telepén, 1943. augusztus 23–29. között a népi írók és fiatalok által rendezett 6 napos eszmecsere-n tárta először az érdeklődő nagyközönség elé. A budapesti Magyar Élet Kiadó által megjelentetett könyv gerincét a honfoglaló magyar nép életének teljességre törekvő bemutatása adta. A szerző sorra vette nemcsak a temetkezések jellegzetességeit, hanem a honfoglalók mindennapi életét, viseletét, anyagi és szellemi javait, hiedelmeiket, hitvilágukat is bemutatta, a régészeti néprajz módszerét alkalmazva.⁸⁸ A könyvvel nyújtott teljesítményéért 1944 nyarán a „magyar értelmiségi emberek filléreiből” megalakult Magyar Irodalompartoló Társaság 10 ezer pengővel jutalmazta a fiatal tudóst. A társaság megfogalmazása szerint a nagydíjjal olyan könyvet kívántak kitüntetni, amely „alkalmas széles rétegek nemzeti tudatának építésére és gyarapítására”.⁸⁹ László Gyula kolozsvári tartózkodása alatt valósult meg az ún. kijevei út is. 1941 decemberében a német Reichsbund für Vorgeschichte (Birodalmi Östörténeti Központ) meghívására a VKM megbízásából pályatársával, Fettich Nándorral együtt a szövetséges német csapatok által megszállt Kijevbe utazott, hogy a helyi régészeti gyűjtemény honfoglalás kori magyar emlékanyagát tanulmányozza, és östörténeti ásatásokat kezdeményezzen.⁹⁰ E célból 1941–1942 telén a két magyar tudós közel hat héten át Kijevben tartózkodott, és nemcsak a visszavonuló szovjet csapatok által felrobbantott

⁸¹ ETI jelentés *i.m.* 1943. 3.

⁸² „Különbön még azon fáradozom, hogy a dák repertórium munkatársai egy megbeszélésre összeüljenek itt Kolozsváron. Remélem, hogy maga sem fog akkor hiányozni...” (Radnóti Aladár levele Székely Zoltánhoz, 1943. szeptember 5. A levél a Székely Zsolt által őrzött Székely Zoltán-hagyatékban található, a levlérszlet közlését Székely Zsoltnak köszönöm.)

⁸³ Sárándi *i.m.* 2015. 480.

⁸⁴ ETI jelentés *i.m.* 1943. 20.

⁸⁵ ETI Jelentés *i.m.* 1943. 21.

⁸⁶ Mesterházy Károly: *A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. Századok* 127(1993). 281–285.

⁸⁷ Balassa–László *i.m.* 2001. 71. László Gyula visszaemlékezése szerint: „A könyvet Kolozsvárott írtam, az Erdélyi Tudományos Intézetben, a Majális úton [!: valami tévedés, automatikus elírás lehet, mert az ETI az Erzsébet úton székelt], ahol szép nagy szobám volt, és a szomszéd szobában Kovács László írta a »Hóstiatiak temetkezését«...”

⁸⁸ A módszerről ld. László Gyula: *Régészeti néprajz és magyar östörténelem.* = Szárszó.

– Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet tábor előadás- és megbeszélés-sorozata. Magyar Élet, Bp., 1943. 109–132.

⁸⁹ Fejta Géza: *László Gyula könyve és a Magyar Irodalompartoló Társaság nagydíja.* Magyar Élet, 1944. július 25.

⁹⁰ Tamás *i.m.* 1941. 413. A kijevei útról ld. részletesen Balassa–László *i.m.* 2001. 60–66.; Fettich Nándor kijevei naplója és László Gyula naplótöredéke Fodor István gondozásában jelent meg: Fodor István: *Magyar régészek a háborús Kijevben. Fettich Nándor kijevei naplója és László Gyula naplótöredéke.* Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 2018.

Lavra-kolostor régészeti anyagát rendezték szakszerűen, hanem annak egyházi műkincseit is megmentették.

A régészeti szakosztály működése az 1945-ös román impériumváltás után

Az ismételt román impériumváltás után László Gyula továbbra is megmaradt az ETI régészeti szakosztálya élén, és szinte egy személyben vitte tovább az erdélyi magyar régészet ügyét Kolozsváron. Roska Márton és Méri István Budapestre távozása után László Gyula a Bolyai Egyetem tanszékvezető tanáráként az egykori Roska-tanítványra, ifj. Kós Károlyra és hajdani kollégájára, Ferenczi Sándor fiára, Ferenczi Istvánra számíthatott. A levéltári iratanyagok szerint ifj. Kós Károly a Régészeti és Őstörténeti Tanszéken 1946-ban László Gyula helyettes tanársegédje volt.⁹¹ A néprajz irányában mindinkább elköteleződött Kós Károly azonban László Gyula szerint nem mindig végezte kielégítően a rábízott feladatokat. Erről László Gyula kézzel írt jelentése tanúskodik 1946-ból.⁹² A kolozsvári Bolyai egyetemen László Gyula legkedvesebb tanítványa, majd tanársegédje Ferenczi Sándor fia, Ferenczi István lett.⁹³ Ferenczi István a Ferenc József Tudományegyetemen kezdte meg tanulmányait, majd a Bolyai Egyetemen szerzett történelem–földrajz szakos tanári képesítést. Bölcsészdoktori oklevelét 1949-ben vétele meg „*Régészeti adatok Kolozsvár és környéke ember- és településföldrajzához*” címmel.⁹⁴

László Gyulának 1949-es Budapestre távozásáig csupán két ásatás vezetésére nyílt lehetősége. Az egyik a Zápolya utcai temető 1942-ben feltárt sírjaitól keletre, a Kalevala (ma Semenicolui) utcában, 1948 késő tavaszán⁹⁵ valósult meg. A másik Magyarpalatkán (Kolozs megye), ugyancsak 1948-ban. Az 1942 őszen feltárt síroktól keletre, a MÁV egykori, föl hagyott kavicsfejtője felé eső részen, a padperemi (kövespadi) Kalevala utca lejtős oldalának levágásakor talált nyolc, többségében melléklet nélküli sírt László Gyula Ferenczi István részvételével tárta fel.⁹⁶ A lelőhelyet később Ferenczi István rövid értékelésében a Zápolya utcai temető részének vélte.⁹⁷ A Magyarpalatkán talált népvándorlás kori sírok feltárását László Gyula Mihai Macreaal együtt végezte. Az ásatás eredményeit Macrea 1949-ban összegezte, és a feltárt sírokat a 4. század második felére keltezte.⁹⁸

A román impériumváltás után László Gyula tudományos munkáinak száma csökkent, amit nem csupán időhiány okozott, hanem a megfelelő szakkönyvtár hiánya is. Figyelme ekkor

⁹¹ KmROL Fond 1363, inv. 1476. Dos. 4.74.

⁹² „Dr. Kós Károly helyettes tanársegéd tanszéki működése ki nem elégtő, a kapott feladatokat vagy rendetlenül, vagy sehogy sem végzi. Tudomásom van arról, hogy a néprajzi dolgozata elkészült és az jó. Kvár, 1946. V. 31. László Gyula”. KmROL Fond 1363, inv. 1476. Dos. 119. 357.

⁹³ Magyar Múzeumi Arcképcsarnok *i.m.* 2002. 268–269.

⁹⁴ Magyar Múzeumi Arcképcsarnok *i.m.* 2002. 268.

⁹⁵ Ferenczi István: *Az erdélyi honfoglalás kérdése a régészeti leletek világánál*. Erdélyi Múzeum 58/1-2. (1996). 18; Balassa-László *i.m.* 2001. 60.

⁹⁶ Ferenczi *i.m.* 1996. 18.

⁹⁷ Uo. A leletekről részletesen: Gáll *i.m.* 2013. 259–260; ld. még Gáll et al. *i.m.* 2017. 70.

⁹⁸ Mihail Macrea: *Săpăturile arheologice de la Palatca, plasa Mocuiu, jud. Cluj*, Studii (Revista de Istorie) 2(1949) nr. 1, 110–116. Az újabb kutatások alapján felmerült a temető 5. századi keltezése is (Gáll et al. *i.m.* 2017. 79.).

elsősorban a magyar ősvallás felé terelődött: 1945-ben jelent meg a szatmári kocsisztörténetről írt dolgozata, amelyben a honfoglaló magyarok lovas temetkezéseinek nyomát vélte felfedezni,⁹⁹ 1947-ben pedig a lovas-nomádok ősvallásáról közölt egy összefoglaló tanulmányt,¹⁰⁰ majd ugyanabban az évben a magyarszentpáli pillérfő asszonyalakját elemezte.¹⁰¹ Ekkor kezdte meg a Szent László-legenda kereszténység előtti rétegének feltárását is.¹⁰² 1949-ben meghívást kapott a budapesti egyetemre, a Népvándorlás és az első magyar századok régészete tanszék élére. A Bolyai Egyetem tanári tisztségét sem szándékozott feladni,¹⁰³ de időközben a román állam megtiltotta az idegen állampolgárságú tanárok alkalmazását a román felsőoktatásban.¹⁰⁴ László Gyula 1949 nyarán, visszatérve Budapestre, néhány hónapon át megbízások munkákból tartotta el családját, míg az év végén beosztott régészeti előadóként a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjához került.¹⁰⁵ Óraadóként 1950-től alkalmazták a budapesti egyetemen. 1952-ben az MNM újonnan alakult Középkori Osztályának vezetője lett, 1957-től pedig nyugállományba vonulásáig (1980) az ELTE régészeti tanszékén tanszékvezető egyetemi tanári tisztséget töltött be.¹⁰⁶

Összegzés

Dolgozatomban az ETI régészeti szakosztályának tevékenységét foglaltam össze, amelyet megalakulásától megszűnéséig László Gyula, a 20. századi régészet legnagyobb hatású alakja vezetett. A szakosztály jelentőségét emeli, hogy nem csupán régészeti tevékenysége jelentős, hanem a magyar identitástudat erősítésében betölteni kívánt szerepe is, a régészet mint nemzeti tudomány céltudatos művelése által.¹⁰⁷ Bár a Horthy-korszak vezető régészei a kor meghatározó történész egyéniségeihez csatlakoztak, és elzárkóztak a nemzetiszocialista eszméktől,¹⁰⁸ Gustaf Kossinna településrégészetnek nevezett módszere, a régészeti kultúrák népcsoportokkal való

⁹⁹ László Gyula: *Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsisztörténetben*. Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve. Kvár (1945). 219–248.

¹⁰⁰ László Gyula: *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása*. Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve, II(1943). Kvár (1947). 63–105.

¹⁰¹ László Gyula: *Varázslat egy középkori falusi templomunkban. Jegyzetek a magyarszentpáli pillérfő néprajzához*. Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem–Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár 1947.

¹⁰² László Gyula: *1910-ben születtem... Életünk könyvek – Magyar Helikon*, Szombathely 1995. 35.

¹⁰³ Tervei szerint a két város között ingázva a tavaszi félévet töltötte volna a Bolyai Egyetemen, ahol az egyik helyettesének Székely Zoltánt nevezte meg, de a később klasszika-filológusként működő Roska-tanítvány Szabó György neve is felmerült. Ld. erről László Gyula: Pro memoria. A Bolyai Egyetem régészeti tanszékének 1948/49. évben történő ellátása ügyében. Kolozsvár, 1949. július 18. A dokumentum László Gyula családi hagyatékában található. Idézi még: Benkő Elek: *László Gyula kolozsvári évei, középkori régészeti és művészettörténeti munkássága*. Korunk (2012/2). 73–74.; M. Lezsák Gabriella: *„Ott békültem ki magammal és a sorssal...” László Gyula kolozsvári évei (1940–1949) a tudomány és a haza szolgálatában*. Erdélyi Múzeum, (2017/1). 181.

¹⁰⁴ *Erdély magyar egyeteme 1944–1949. 2. Dokumentumok 1945–1949.* (szerk. Lázok János–Vincze Gábor) Marosvásárhely 1998. 43.; Balassa–László *i.m.* 2001. 88.

¹⁰⁵ Mesterházy *i.m.* 281–282.; Balassa–László *i.m.* 2001. 89–98.; Benkő *i.m.* 2012. 74.

¹⁰⁶ Magyar Múzeumi Arcképcsarnok *i.m.* 2002. 550.

¹⁰⁷ Ld. pl. Roska Márton: *A régészet nemzeti feladatai*. Magyar Lélek, III(1941). 4. sz., 136–138. és László Gyula levelét Vita Sándorhoz, illetve a levélhez mellékelte iratanyagot: Sáránci *i.m.* 2015. 461–486.

¹⁰⁸ Balassa–László *i.m.* 2001. 65.

azonosítása hatott a hazai régészek munkásságára is.¹⁰⁹ Különösen azután, hogy a trianoni döntés következtében újra kiéleződött a vita, hogy kinek van történelmi jogalapja Erdélyre.¹¹⁰ A román régészek a dák–román kontinuitás mellett érveltek,¹¹¹ míg a kolozsvári régészeti iskola ennek megdöntésére¹¹² és Erdély magyar nyomainak feltárására,¹¹³ illetve a migráció, a diszkontinuitások bizonyítására koncentrált.¹¹⁴ A honfoglalás kori magyarokhoz kötött régészeti leletek megítélésére azonban ösztönzően a hazai népi mozgalom hatott,¹¹⁵ megteremtve e tudományterületen is a „harmadik utas” független, népiségtörténeti szemléletmódot.¹¹⁶ A kutatásokban főként a nemzeti szempontból releváns témákra fókuszáltak, amelyekben az ENM mellett László Gyula vezetésével fontos feladatot vállalt az ETI régészeti szakosztálya is. A rövid, mintegy négyéves időszak a világháború kiteljesedése ellenére is jelentős eredményeket hozott. Elsősorban Erdély magyar emlékeit, a vele kapcsolatos sztyeppe kultúra Kárpát-medencei régészeti műveltségét és az ún. dákoromán kontinuitás kérdését vizsgálták. Az eredmények alapján hiteles adatokkal cáfolták a román uralom alatti áltudományos teóriákat is. A porolissumi kutatásokkal tudományos megalapozottsággal vizsgálták felül a dák–római–román kontinuitás elméletét, míg László Gyula kolozsvári ásatásai (Zápolya utca, Kalevala utca) a honfoglaló magyarok korai erdélyi jelenlétére világítottak rá. Erdély ismételt román megszállásával a Bolyai Egyetem keretében működő ETI régészeti szakosztálya 1949-ben, László Gyula Budapestre távozásával szűnt meg. Erdély és a kincses város szellemisége, az ott eltöltött időszak alatt szerzett tudásanyag, szemléletmód azonban László Gyula budapesti éve alatt is ösztönzően hatott munkásságára. Népiségtörténeti szemléletmódjával, temetőelemzési módszerével, a néprajz eredményeinek felhasználásával akarva-akaratlanul a Pósta-féle felfogás egyik legjelentősebb részét vitte tovább.¹¹⁷ A budapesti egyetemen teljességgel ki-készült az ún. László-iskola,¹¹⁸ a hivatásukban

¹⁰⁹ Szeverényi Vajk: *Az őskori régészet politikája*. Századvég, 2014/3. 8–9. A tárgytipológia módszere azonban mindvégig markánsan jelen maradt. Pl. Roska Márton kora középkori munkáira kezdetben Kossinna elmélete hatott (Gáll *i.m.* 2011–2012. 36.), és csak az 1940–1944 közötti időszakban alkalmazta a tárgyközpontú elemzési módszert.

¹¹⁰ Vékony Gábor: *Dákok, rómaiak, románok*. Bp., 1989.; Lucian Boia: *Geschichte und Mythos. Über die Gegenwart des Vergangen in der rumänischen Gesellschaft*. (Studia Transylvanica 30.) Köln–Weimar–Wien 2003. 115.; Langó Péter: *A Kárpát-medence 10. századi emlékegyének kutatása, mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti áttekintés*. Korall, 24–25. (2006). 100.; Mitu, S.: *Transilvania mea. Istoriei, mentalități, identități*. Iași, 2013. 177–178.; Szeverényi Vajk: *Az őskori régészet politikája*. Századvég, 2014. 12.; Bak Miklós: *Két nemzetépítés, egy állam – Románia száz éve*. Kisebbségi Szemle, 2018/3. 47–53.

¹¹¹ Vékony *i.m.* 1989.; Boia *i.m.* 2003. 115.; Langó *i.m.* 2006. 100.; Gáll *i.m.* 2011–2012. 31–35.

¹¹² Roska Márton: *Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának 1943. évi működéséről*. *Az EME ÉK.*, 1944. 44–47. Erről ld. még Roska Márton jelentését: MTA Kt. Ms. 4547/291. és az ETI régészeti szakosztályának céljait (ETI jelentés *i.m.* 1943. 3.).

¹¹³ Roska Márton: *A honfoglalás és Erdély. = A történeti Erdély*. Szerk. Asztalos M. Bp. 1936. 163.; és ld. pl. László Gyula Kolozsvár–Zápolya utcai temető feltárásának folytatását és a honfoglaló magyar „vitési sír” megtalálásának fogadtatását, különösen a korabeli médiában (Balassa–László *i.m.* 2001. 57–59), illetve az ETI régészeti szakosztálya céljait: ETI jelentés *i.m.* 1943. 2.

¹¹⁴ Pl. Roska *i.m.* 1936. 151.

¹¹⁵ Ld. László Gyula előadását a szárszói konferencián (Balassa–László *i.m.* 2001. 66–69.; Fodor István: *László Gyula, a régész*. = Balassa–László *i.m.* 2001. 162–163; 187–195) és az 1944-ben kiadott *A honfoglaló magyar nép élete c. könyvét*.

¹¹⁶ Trogmayer Ottó: *120 éve született Móra Ferenc. „Mögötte a fene.” Magyar Múzeumok 1999/1. 18.; Viga Gyula: Néhány mondat Trogmayer Ottó Móra-cikke kapcsán*. Magyar Múzeumok 1999/2. 60.

¹¹⁷ Pósta Béla László Gyulára gyakorolt hatásáról ld. Trogmayer *i.m.* 1999. 18.; Viga *i.m.* 1999. 60.

¹¹⁸ Mesterházy *i.m.* 1993. 270–311.; Fodor *i.m.* 2001. 270.

megmaradt kutatók pedig, köztük Ferenczi István és Székely Zoltán az „ahogy lehet” szellemiségében a magyar régészet fennmaradását biztosították Erdélyben.¹¹⁹

Levéltári források rövidítéseinek feloldása

MTA Kt.= Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár

SZTE Lvt.= Szegedi Tudományegyetem Levéltára

MNLOL= Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

KmROL= Kolozs Megyei Állami Levéltár (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj)

KmROL EME Lvt.= Kolozs Megyei Állami Levéltár (Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj), Erdélyi Múzeum-egyesület Levéltára

The archeological exploration of the land of Transylvania and the accurate report of the work accomplished so far.

Keywords: Transylvanian Scientific Research Institute, Archaeological Department, Archaeological School of Kolozsvár; Daco-Roman continuity theory

In the following paper I tried to summarize the activity of the Archaeological Department of the Transylvanian Scientific Research Institute (*Erdélyi Tudományos Intézet*, ETI) led from its formation until its end (1940-1949) by Gyula László, one of the most emblematic figures of Hungarian archeology in the 20th century. The significance of the department lies not only in its remarkable archeological activity, but also in reinforcing Hungarian identity through the purposeful development of archeology as a field of national importance. Even though the leading archeologists of the Horthy Era joined the defining historians of the age in resisting the ideas of national-socialism, Gustaf Kossinna's theory of "settlement archeology", involving the identification of archeological cultures with ethnic groups made an influence on the local archeologists as well, especially in the context of the sharpening debate about the historical claim on Transylvania, following the Treaty of Trianon. While Romanian archeologists argued for the theory of Daco-Roman continuity, the Archeological School of Kolozsvár focused on its disproval, the unearthing of Hungarian vestiges in Transylvania, and on demonstrating migration and discontinuity. However, the perception of the interpretation of archeological artefacts was also influenced by the so called "Rural Movement", facilitating the creation of a third-way, independent, folkloristic perspective.

¹¹⁹ T. Szabó Csaba: *Erdélyi régészet. Írások régészetről és kulturális örökségvédelemről 2009–2017*. Kvár 2017. 17.